

ЛЕКСИКОГРАФІЯ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА*Ірина Самойлова*, к. ф. н.

Інститут української мови НАН України (Київ)

УДК 61.2.81'373'374

**З ІСТОРІЇ ВІДДІЛУ ЛЕКСИКОЛОГІЇ ТА КОМП'ЮТЕРНОЇ
ЛЕКСИКОГРАФІЇ**

Під такою назвою структурний підрозділ Інституту української мови НАН України, співробітники якого працюють над проблемами лексикології, традиційної та комп'ютерної лексикографії, фразеології, фразеографії, функціонує з 2002 р.

Відділ є однією з найстаріших структурних одиниць академічних установ – спочатку Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні, а з 1991 р. – Інституту української мови. З жовтня 1937 р. по липень 1941 р., згодом з грудня 1946 р. до 1955 р. *словниковим відділом* (підрозділ мав таку назву на той час) керував член-кореспондент АН УРСР І.М.Кириченко.

Архівні матеріали відділу засвідчують, що 1945 р. керівником словникового відділу був член-кореспондент АН УРСР Б.О.Ларін.

Протягом кількох років, починаючи з 1945 р., співробітники відділу А.О.Білецький, М.Ф.Бойко, А.Т.Борщ, П.Й.Горецький, Н.П.Дзятківська, К.П.Дорошенко, П.П.Доценко, Т.В.Зайцева, Б.І.Зданевич, О.І.Коваленко, Ш.Г.Кренцель, С.П.Левченко, В.Г.Мариниченко, В.А.М'яка, В.О.Носенко, Г.І.Саврасова, Т.Г.Сікиринський, А.В.Хирна, С.Ю.Шапіро під керівництвом І.М.Кириченка працювали над укладанням і редагуванням «Українсько-російського словника» (спочатку планувалося чотири томи).

З 1951 р. колектив розпочинає роботу над однотомним «Українсько-російським словником», а трохи згодом – над «Словником мови Шевченка», «Синонімічним словником української мови», «Українсько-російським і російсько-українським словником власних імен людей». У відділ приходять А.А.Бурячок, В.С.Ільїн, Л.С.Паламарчук, Л.Г.Скрипник.

Після смерті І.М.Кириченка з 1955 р. по кінець березня 1963 р. на чолі колективу лексикографів став кандидат філологічних наук В.С.Ільїн. Протягом цих років змінювалася назва відділу: від 1955 р. до кінця квітня 1960 р. це був *відділ словників*. З травня 1960 р. – *відділ тлумачного та споріднених словників*, який був поділений на два структурних підрозділи: *тлумачного словника*, яким керував В.С.Ільїн, та *перекладних словників* під керівництвом Л.С.Паламарчука. З 1 квітня 1963 р. по 1987 р. відділом керував доктор філологічних наук, професор Л.С.Паламарчук. Упродовж цього періоду розглядалий структурний підрозділ двічі змінював назву: від квітня 1963 р. це був відділ *теорії лексикології та лексикографії*, згодом перейменований на *відділ лексикології та лексикографії*.

У середині 50-х – у 60-і рр. співробітники, крім роботи над «Українсько-російським словником», «Словником мови Шевченка», виконували теми: «Російсько-український словник», «Українсько-чеський словник». У кінці 50-х рр. розпочато працю над фундаментальним тлумачним «Словником української мови» (на той час планувалося десять томів). Очолив керівництво цією темою В.С.Ільїн, а теоретичні засади розробив П.Й.Горецький. Колектив відчутно кількісно поповнюється. Крім згаданих уже науковців, у відділі працюють В.М.Білоноженко, А.П.Білоштан, К.М.Бондаренко, В.О.Винник, Л.Гайова, Г.М.Гнатюк, С.І.Головащук, С.І.Головченко, Г.Н.Горюшина, В.П.Градова, Л.М.Грейдіна, Г.Г.Дідківська, Д.С.Дудко, М.Г.Дубовіс, Л.П.Жаркова, В.М.Калюжна, І.О.Кільчевський,

Г.М.Колесник, Л.А.Коробчинська, А.В.Лагутіна, К.В.Ленець, П.С.Лисенко, С.С.Лушик, С.А.Малахівська, О.Є.Марценківська, Л.П.Мостицька, І.С.Назарова, Н.М.Неровня, А.Ф.Панасенко, О.П.Петровська, М.М.Пилинський, С.П.Пригожий, Л.К.Рак, Л.О.Родніна, Л.О.Симоненко, В.М.Соловійова, Г.М.Удовиченко, С.С.Фадєєва, Т.О.Федоренко, М.М.Фещенко, В.Ю.Франчук, В.Б.Фридрак, В.Д.Цвях, Є.І.Чабак, Т.К.Черторизька, Н.І.Швидка, А.О.Щербина, Л.А.Юрчук, Л.С.Яковенко, І.І.Ярмак, Г.Т.Яценко.

Майже до 1980 р. основну увагу співробітників зосереджено на укладанні, редагуванні, взаєморецензуванні багатотомного тлумачного словника, на роботі з видавничими редакторами. Паралельно деякі співробітники – А.А.Бурячок, В.О.Винник, А.В.Лагутіна, Л.С.Паламарчук, М.М.Пилинський, Л.Г.Скрипник, Т.К.Черторизька, Л.А.Юрчук – працюють над окремими підрозділами й розділами курсу «Сучасна українська літературна мова». Завершується виконання «Українсько-чеського словника», під час роботи над яким І.С.Назарова тісно співпрацювала з лексикографами тогочасного Інституту мов і літератур Чехословацької АН.

Наприкінці 60-х – у 70-і рр. до відділу приходять Т.М.Башловка, М.Д.Ворона, М.П.Годована, В.Й.Горобець, В.В.Дятчук, В.В.Жайворонок, В.П.Забеліна, М.М.Латанська, Н.Г.Лукашенко, Н.Ю.Мельник, Г.І.Неруш, О.І.Нечитайло, Л.О.Пустовіт, Є.М.Радченко, Н.П.Романюк, Л.М.Стоян, О.О.Тараненко, Г.А.Фалькович.

На 70-і рр. припадає створення праці «Чесько-український словник», укладачі якого Л.С.Паламарчук, Г.І.Неруш, В.Д.Цвях, Г.Т.Яценко тісно співпрацюють зі співробітниками Кабінету іноземних мов та зарубіжних літератур Чехословацької АН.

У ці десятиріччя співробітники відділу проводили значну теоретичну й практичну роботу в галузі термінологічної лексикографії, упорядковуючи та кодифікуючи галузеві термінологічні системи. Саме тоді відредаговано чималу кількість перекладних і тлумачних галузевих словників. Так, наприклад, В.М.Білоноженко відредагувала «Русско-український толковий словарь швейного производства» (1974 р. вид.); Г.М.Гнатюк працювала як укладач і редактор над «Російсько-українським хімічним словником» (1959 р. вид.), «Русско-українським техническим словарем» (1961 р. вид.); Н.П.Дзятківська відредагувала «Російсько-український словник з машинознавства та загального машинобудування» (1959 р. вид.), «Російсько-український геологічний словник» (1959 р. вид.), одним з авторів якого був С.І.Головащук; Л.О.Родніна – «Мінералогічний словник (українсько-російсько-англійський)» (1975 р. вид.).

З 1981 р. відповідно до теми «Лексикографічне опрацювання словникового складу української мови» колектив починає працювати над лексикографічним поданням фразеологізмів та синонімів. Щоправда, підготовча робота над цими словниками, зокрема написання проспектів, укладання пробних статей, підготовка фразеологічних і синонімічних картотечних матеріалів, розпочалася значно раніше. Були створені робочі групи «Фразеологічного словника української мови» (Л.А.Юрчук – керівник групи, виконавці – В.М.Білоноженко, В.О.Винник, І.С.Гнатюк, В.Й.Горобець, В.В.Дятчук, В.П.Забеліна, Н.М.Неровня, Н.І.Пашковська, О.П.Петровська, Н.П.Романюк, Т.О.Федоренко) та «Словника синонімів української мови» (Л.О.Родніна – керівник групи, виконавці – А.А.Бурячок, Г.М.Гнатюк, С.І.Головащук, Г.Н.Горюшина, Н.Є.Лозова, О.І.Нечитайло, О.О.Тараненко, В.Б.Фридрак, Н.Ю.Мельник).

Після того, як до відділу влилося значне поповнення – Т.Б.Бобошко, О.П.Васько, С.Є.Доломан, О.А.Кир'ятська, І.І.Осташ, В.Є.Федонюк, В.І.Ярмак – тривала робота над «Чесько-українським словником».

З 1987 р. по листопад 2003 р. відділ (з 2002 р. – *відділ лексикології та комп'ютерної лексикографії*) очолював доктор філологічних наук, професор О.О.Тараненко.

У ці роки колектив відділу (з урахуванням звичайної плинності кадрів) – І.О.Анніна, В.М.Білоноженко, А.А.Бурячок, В.О.Винник, Г.М.Гнатюк, І.С.Гнатюк, С.І.Головащук, Г.Н.Горюшина, О.М.Демська-Кульчицька, О.А.Дядик, В.В.Дятчук, В.В.Жайворонок, З.Г.Козирева, Г.М.Колесник, Н.Є.Лозова, Є.В.Марутовська, О.М.Миронюк, М.П.Муравицька, Н.М.Неровня, Л.С.Паламарчук, Н.І.Пашковська, О.М.Примаченко, І.А.Прядко, Л.О.Родніна, І.А.Самойлова, Л.Г.Скрипник, О.М.Тищенко, С.С.Ткач, В.Р.Товстенко, Т.О.Федоренко, В.Б.Фридрак, Т.В.Цимбалюк, В.І.Ярмак – працював над створенням однотомного тлумачного «Словника української мови», над доповненням і уточненням матеріалів «Словника синонімів української мови», «Фразеологічного словника української мови», над укладанням однотомного «Фразеологічного словника української мови», над виправленням і доповненням виданням «Російсько-українського словника».

А.А.Бурячок, С.І.Головащук і Г.М.Колесник входили до складу робочої групи, яка розробляла проект змін та доповнень до нового видання «Українського правопису».

Деякі співробітники – О.М.Демська-Кульчицька, О.А.Дядик, Є.В.Марутовська, С.С.Ткач – опрацьовували питання з комп'ютеризації лексикографічної роботи, створення автоматизованої картотеки.

З листопада 2003 р. відділ очолює директор Інституту української мови НАН України, член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор В.В.Німчук. У відділі наразі працюють доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник А.А.Бурячок, кандидати філологічних наук, старші наукові співробітники – І.С.Гнатюк, О.М.Демська-Кульчицька, О.М.Миронюк, Н.М.Неровня, Т.О.Федоренко, кандидати філологічних наук, наукові співробітники – Л.В.Мовчун, І.А.Самойлова, О.М.Тищенко, Т.В.Цимбалюк, кандидати філологічних наук, молодші наукові співробітники – В.О.Балог, З.Г.Козирева, наукові співробітники – Г.Н.Горюшина, Н.Є.Лозова, молодший науковий співробітник Л.О.Тименко, старші лаборанти – О.Г.Зайченко, В.В.Мороз, О.М.Примаченко, І.М.Прокопенко, І.А.Прядко, лаборант А.А.Ребриня.

Відповідно до розроблюваної наукової теми «Теоретичні і практичні аспекти дослідження лексико-фразеологічного складу сучасної української літературної мови» співробітники працюють над Додатком до «Словника української мови» в 11 томах, «Російсько-українським словником» у 4 томах, Зведеним словником-словопоказником української мови (за матеріалами лексикографічних джерел кінця XVIII – початку XXI ст.) та створенням електронної лексичної картотеки. Крім того, науковці виконують низку індивідуальних тем. Так, А.А.Бурячок укладає «Словник мови творів І.Котляревського», Л.В.Мовчун – «Словник рим сучасної української поезії».

Неструктурним підрозділом відділу є група *лексичної картотеки*, яка зараз налічує 7 працівників. Наприкінці 50-х рр. створено картотечну групу, працівники якої відбирали, розкреслювали й розписували художню, політичну, наукову, технічну, науково-популярну літературу, періодичну пресу. Крім того, працювала ротаторна підгрупа, яка виготовляла картки на ротаторі. Завідувачами картотеки були Г.М.Удовиченко, Є.М.Радченко, С.П.Левченко, В.П.Градова, О.П.Петровська, О.О.Тараненко, А.А.Бурячок, Н.М.Неровня. З квітня 2004 р. лексичну картотеку очолює кандидат філологічних наук, доцент І.С.Гнатюк. У різний час працівниками картотеки були Г.І.Саврасова, Д.С.Дудко, О.І.Коваленко, В.М.Соловійова, Т.О.Байкова, А.І.Голишева, В.В.Отченко,

М.М.Фещенко, М.Г.Дубовіс, Г.А.Фалькович, М.М.Латанська, Є.Д.Турчин, Г.С.Риженко, З.П.Зубрицька, Н.Є.Лозова, А.А.Голобородько, Л.В.Демченко, О.П.Васько, Н.М.Хоменко, Т.А.Зінов'єва, С.М.Селіверстова, Л.В.Мовчун, І.О.Сокол. Водночас працівники картотеки брали активну участь у виконанні завдань, безпосередньо пов'язаних з укладанням, вичитуванням словників.

Співробітники відділу проводили значну науково-теоретичну й практичну роботу, не лише працюючи над виконанням планових завдань, але й обираючи предметом індивідуальних досліджень та вивчаючи ті чи інші лінгвальні проблеми. Згодом їхні спостереження виливалися в монографії, оформлялися у вигляді докторських і кандидатських дисертацій. Так, наприклад, написали й захистили докторські дисертації А.А.Бурячок, Г.М.Гнатюк, Л.С.Паламарчук, Л.Г.Скрипник, О.О.Тараненко, кандидатські дисертації – В.М.Білоноженко, С.І.Головащук, В.П.Забеліна, О.М.Миронюк, Н.М.Неровня, О.П.Петровська, І.А.Самойлова, Т.О.Федоренко, В.Б.Фридрак. Свого часу аспірантську підготовку при відділі пройшли В.О.Балог, А.А.Бурячок, В.О.Винник, І.С.Гнатюк, Д.В.Горбачук, В.Й.Горобець, Д.В.Дзендзелівський, Г.Г.Дідківська, В.В.Дятчук, Л.П.Жаркова, Є.Г.Конопленко, М.П.Кочерган, Л.В.Мовчун, О.І.Нечитайло, Н.Г.Озерова, Н.М.Пасік, М.М.Пилинський, Л.О.Родніна, Л.О.Симоненко, Л.Г.Скрипник, О.О.Тараненко, В.Р.Товстенко, Г.М.Удовиченко, М.М.Фещенко, Л.Д.Фроляк, М.Б.Яким.

Працюючи над розв'язанням тематичних завдань, набуваючи величезного досвіду, українські словникарі активно співпрацювали з лексикографами інших країн, ділячись з ними досвідом та намагаючись використовувати найкраще з їхніх здобутків. Так, у підготовці «Українсько-чеського словника», як уже згадувалося, активну участь брав науковець тогочасного Інституту мов і літератур Чехословацької АН А.Куримський, який не раз приїздив до Києва; під час роботи над «Чесько-українським словником», крім нього, – Р.Шишкова – лексикограф Кабінету іноземних мов Чехословацької АН. З метою наукового співробітництва колектив відділу приймав професора Мадурайського університету (Індія) Д.Ізраєла, японського вченого Окабе, директора Інституту слов'янознавства Польської АН М.Басая, докторів Інституту лінгвістики Румунської АН – К.Регуша та І.Робчука, завідувача кафедри української і румунської філології Педагогічного інституту м.Ніредьгаза (Угорщина) І.Удварі.

За весь час існування відділу, який був і є основним координаційним центром у галузі лексикографії, на засіданнях апробовано значну кількість мовознавчих праць; співробітники й далі рецензують та редагують наукові праці, збірники, окремі статті, науково-популярну літературу; читають лекції перед найширшою аудиторією не лише м.Києва, а й інших регіонів України; надають численні консультації з питань перекладу, культури мови та слововживання; виступають на радіо й телебаченні, у газетах і журналах; виступають офіційними опонентами на захистах докторських і кандидатських дисертацій; виконують обов'язки голів Державних екзаменаційних комісій, членів комісій при Міжнародному комітеті славістів; допомагають вищій і середній школі, створюючи посібники, проводячи наукове консультування, читаючи курси лекцій з української мови у вищих навчальних закладах, здійснюючи наукове керівництво дисертантами.

До найважливіших здобутків науковців відділу належать видання колективних та індивідуальних праць:

- «Лексикографічний бюлетень» (вип. 1–9, 1951–1963);
- «Лексикологія та лексикографія». III (1969);
- «Російсько-український словник» (т. 1–3, 1-е вид. 1968);
- «Словник мови Шевченка» (т.1-2, 1964);
- «Словник синонімів української мови» (т. 1–2, 1999–2000);

- «Словник української мови» (т. 1–11, 1970–1980);
«Словник фразеологізмів української мови» (2003);
«Українсько-російський словник» (т. 1–6, 1953–1963);
«Українсько-російський словник» (1-е вид. 1964, 2-е вид. 1971, 3-е вид. 1975, 5-е вид. 1983, 7-е вид. 1990);
«Фразеологічний словник української мови» (книги 1–2, 1-е вид. 1993, 2-е вид. 1999);
«Чесько-український словник» (т. 1–2, 1988–1989);
Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. «Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів» (1989);
Бурячок А.А. «Назви спорідненості і свояцтва в українській мові» (1961);
Бурячок А.А. «Формування спільного фонду соціально-політичної лексики східнослов'янських мов» (1983);
Бурячок А.А. «Лексика сучасної української мови з погляду її походження». – У кн.: «Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія» (1973);
Винник В.О. «Назви одиниць виміру і ваги в українській мові» (1966);
Винник В.О. «Загальнонародна, діалектна і професійна лексика в сучасній українській літературній мові. Жаргонізми і арготизми». – У кн.: «Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія» (1973);
Винник В.О. «Лексика на означення понять, пов'язаних з торгівлею», «Назви грошових одиниць», «Метрологічні назви», «Назви часових понять», «Торгівля, гроші, метрологія», «Розвиток тематичних груп лексики в українській мові ХІХ – початку ХХ ст.». – У кн.: «Історія української мови. Лексика і фразеологія» (1983);
Гнатюк Г.М. «Дієприкметник у сучасній українській літературній мові» (1983);
Головащук С.І. «Перекладні словники і принципи їх укладання» (1976);
Горецький П.Й. «Історія української лексикографії» (1963);
Горобець В.Й. «Лексика історично-мемуарної прози першої половини ХVІІІ ст.» (1979);
Горобець В.Й. «Побутова лексика», «Адміністративна і суспільно-політична лексика», «Зміни у сфері побуту і їх відображення у словнику», «Суспільне життя». – У кн.: «Історія української мови. Лексика і фразеологія» (1983);
Дзятківська Н.П., Левченко С.П., Скрипник Л.Г. «Українсько-російський і російсько-український словник власних імен людей» (1954);
Дзятківська Н.П., Левченко С.П., Скрипник Л.Г. «Словник власних імен людей (українсько-російський і російсько-український)» (2-е вид. 1961, 3-е вид. 1967, 4-е вид. 1972, 5-е вид. 1976);
Дзятківська Н.П., Скрипник Л.Г. «Власні імена людей: Словник-довідник» (1-вид. 1986, 2-е вид. 1996);
Дятчук В.В. (у співавторстві). «Семантична структура і функціонування лексики української літературної мови» (1983);
Забеліна В.П. (у співавторстві). «Структурно-семантична будова речення в сучасній українській мові» (1982);
Нечитайло О.І. «Синоніми в лексикографії» (1987);
Паламарчук Л.С. «Розвиток словникового складу української літературної мови в радянську епоху», «Лексикографія». – У кн.: «Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія» (1973);
Паламарчук Л.С. «Українська радянська лексикографія» (1978);
Паламарчук Л.С. «Розвиток лексики української мови в радянську епоху». – У кн.: «Історія української мови. Лексика і фразеологія» (1983);

- Родніна Л.О. (у співавторстві). «Словотвір. Синонімія. Стилїстика» (1982);
- Скрипник Л.Г. «Особливості мови і стилю української радянської художньо-історичної прози» (1958);
- Скрипник Л. Г. «Фразеологія української мови» (1973);
- Скрипник Л.Г. «Фразеологія». – У кн.: «Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія» (1973);
- Тараненко О.О. «Полісемічний паралелїзм і явище семантичної аналогії» (1980);
- Тараненко О. О. «Мовна семантика в її динамічних аспектах» (1989, рос. мовою);
- Тараненко О.О. «Новий словник української мови (концепція і принципи укладання словника)» (1996);
- Тараненко О.О. (у співавторстві). «Російсько-український словник (сфера ділового спілкування)» (1-е вид. 1996, 2-е вид. 1999);
- Тищенко О.М. «Метафора Євгена Маланюка» (2004);
- Товстенко В.Р. «Просторїччя в українській мові як структурно-функціональне явище» (2003);
- Цимбалюк Т.В. «Мова перекладу Миколи Лукаша: Фразеологія роману Мігеля де Сервантеса Сааведри «Дон Кїхот» (1996);
- Цимбалюк Т.В. (у співавторстві). «Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник» (2002);
- Юрчук Л.А. «Питання суфіксального словотворення дієслів у сучасній українській мові» (1959);
- Юрчук Л.А. «Суфіксальний дієслівний словотвір». – У кн.: «Словотвір сучасної української мови» (1979).

Лїтература

1. Архівні матеріали Інституту української мови НАН України.
2. Інститут мовознавства імені О.О.Потебні. – К.: Наук. думка, 1975.

Надія Неровня, к. ф. н.

Інститут української мови НАН України (Київ)
УДК 61.2.81'374

ДО 85-РІЧЧЯ ЛЕКСИЧНОЇ КАРТОТЕКИ

Для створення лексикографічної праці, зокрема словника мови, має бути відповідно підготовлений лексичний матеріал. Словники належать до найважливіших видань мовознавчої літератури. Це й зрозуміло, адже словники різних типів потрібні буквально всім: і тим, хто вчиться, і тим, хто навчає, і тим, хто працює із словом, і тим, хто є звичайним читачем [5, с. 4]. «Неможливо уявити собі культурну людину, – говорив М. Рильський, – яка б не мала потреби у словнику, ніколи не заглядала до нього, ніколи ним не користувалась» [6, с. 78].

Спроби пояснювати значення слів сягають у глибоку давнину. Як зазначають наукові джерела, «у східних слов'ян потреба в поясненні незрозумілих слів, зокрема іншомовних, виникла з появою в них писемно-літературної мови» [4, с. 5]. Окремі розділи Збірника Святослава (1073 р.) нагадують уже просто майбутні азбуковники та словники [див. там само].

У відомих лексикографічних працях, що з'явилися в Україні в XVI ст., для тлумачення незрозумілих слів використовували слова української мови. Так, рукописний «Лексис..» невідомого автора був першою спробою створення справжнього словника. У ньому вміщено 897 реєстрових слів, із них витлумачено 776 слів, 250 з яких пояснювались словами української мови. У кінці XVI ст. (1596 р.) був